

*Акалын Режен***КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ДЕНЕ-МҮЧӨ АТАЛЫШТАРЫНЫН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ***Акалын Режен***НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ЧАСТЕЙ ТЕЛА НА КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ***Akalın Recep***NATIONAL-SPECIFIC FEATURES OF BODY PARTS IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES**

УДК: 811.512.161: 611.019 (575.2) (04)

Ондогон жылдардан бери дүйнө жүзүндө ааламдашуу процесси жүрүп жатканына карабастан, ар бир улут өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктү тилинде чагылдырып келет. Ар бир улут дүйнөнү түрдүүчө өздөштүргөнү, тигил же бул улуттун тил каражаттарын иликтөөдө ачык байкалат. Мындай жагдай тил каражаттарын заманбап тил илиминин өңүтүндө иликтөө зарылчылыгын жаратты. Тилдеги дене-мүчө аталыштары да улуттун өзүнө гана тиешелүү айырмачылыктарды, ошол эле учурда башка тилдерге да тиешелүү болгон универсалдуулукту ортого коёт. Бул көрүнүш мурун изилденбеген алкакта тил бирдиктерин изилдеп, жаңы фактыларды белгилүү кылат. Кыргыз жана түрк улутунун тектештик, диний, үрп-адаттык жакындыгына карабастан, аталган улуттардын тилиндеги дене-мүчө аталыштарынын улуттук өзгөчөлүктөрү абдан чоң кызыгууну жаратат. Дене-мүчө аталыштарынын улуттук өзгөчөлүгү ушул бул макалада колго алынды.

Негизги сөздөр: дене-мүчөлөрү, кыргыз тили, түрк тили, табу, улуттук өзгөчөлүк, тил илими, түркология, салыштыруу, менталитет, сөз жасоо.

Несмотря на то, что на протяжении десятилетий в мире идет процесс глобализации, каждая нация имеет свою идентичность на своем языке. Очевидно, что у каждого народа свой способ познания мира и изучения языка той или иной нации. Эта ситуация создала потребность в изучении языка в контексте современной лингвистики. Имена частей тела на языке также показывают различия, уникальные для нации, а также универсальность, которая применима к другим языкам. Это явление исследует языковые единицы в ранее неизведанном контексте и раскрывает новые факты. Несмотря на религиозную и традиционную схожесть кыргызского и турецкого народов, национальные особенности наименований частей тела в языке этих народов вызывают большой интерес. В этой статье рассматривается национальная принадлежность имен тел.

Ключевые слова: части тела, кыргызский язык, турецкий язык, табу, национальная идентичность, лингвистика, түркология, сравнение, менталитет, словообразование.

Despite the fact that for decades the process of globalization has been going on in the world, each nation has its own identity in its language. It is obvious that each nation has a different way of understanding the world, and the study of the language of one nation or another. This situation has created a need to study language tools in the context of modern linguistics. Body names in a language also reveal differences that are unique to the nation, as well as universality that applies to other languages. This phenomenon explores linguistic units in a previously unexplored context and reveals new facts. Despite the similarity, religious and traditional closeness of the Kyrgyz and Turkish nations, the national features of body names in the language of these nations are of great interest. The national identity of body names is addressed in this article.

Key words: body parts, Kyrgyz language, Turkish language, taboo, national identity, linguistics, turkology, comparison, mentality, word formation.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене-мүчө аталыштарына байланышкан сөздөр күнүмдүк турмуш-тиричиликте өтө көп кездешкендиктен, бул атоолорго байланышкан туруктуу сөз айкаштары, паремиялар, сырдык сөздөр көп. Улуттук өзгөчөлүктүн негизинде айрым дене-мүчө аталыштарын түздөн түз айтууга коомчулук тыюу салган. Мындай көрүнүш кылымдардан бери келе жаткан элдин башынан өткөргөн жашоо тажрыйбасынын негизинде пайда болгон. Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене-мүчө аталыштарынын улуттук өзгөчөлүгү ар бир элдин өзүнө гана тиешелүү айырмачылыктарды көрсөтүп турат.

Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы ар тараптуу кызматташтык илим жаатында да бир катар мүмкүнчүлүктөрдүн жаралуусуна жана салыштырма пландагы илимий иштердин аткарылышына жол ачууда. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене-мүчө аталыштарын салыштырма планда иликтөө учурдун талабы болуп эсептелет.

Курчап турган дүйнөнү кабылдоо маселеси илгертеден бери эле адамдардын көңүлүн өзүнө буруп

келген. Дүйнөнүн моделин кайрадан түзүү мифологиянын, диндин, жаратылыш жөнүндөгү илимдердин чегинде гана эмес, тил жөнүндөгү илимди өнүктүрүүнүн ар түрдүү этаптарында тил менен чындыктын байланышын, сөз менен нерсенин өз ара карым-катышын түшүнүү процесстеринде да ишке ашырылган. Мындай иликтөөлөрдүн көп мезгилдер бою жүргүзүлүшүнүн жыйынтыктары учурдагы жаңы, полипарадигмалык багыттагы илимдердин өз ара байланышында, катышында изилденүүчү объект катары карала баштады [1, 7-б.].

Кыргыз жана түрк тилиндеги "дене-мүчө" түшүнүгүн объективдештирген тил бирдиктерин талдоо аталган улуттардын дүйнө таанымы, улуттук өзгөчөлүгү жана маданий окшоштуктары тууралуу бизге кеңири маалымат берет. «Дене-мүчө» жөнүндө ар кандай тилдик, анын ичинде туунду категорияларды бөлүштүрүү кокустук эмес. Бул түшүнүктүн адам турмушунун ар кандай аспектилерииндеги өзгөчөлүктөрдүн маанисине байланыштуу.

Тектеш тилдер лексикалык жагынан гана эмес, грамматикалык түзүлүшү жагынан да салыштырылып текшерилүүгө тийиш. Грамматикалык түзүлүшү жагынан түрк тилдеринин тектештиги сөз өзгөртүү, сөз жасоо системасынан айкын көрүнөт [6, 89-б.].

Коомдун өнүгүшү бизге жаңы түшүнүктөрдү тартуулайт. Мунун өзү бул түшүнүктөрдү атоону талап кылат. Кыргыз жана түрк тилдери жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү атоо үчүн тилдин грамматикалык жана лексикалык мүмкүнчүлүгү өтө жогору.

Адам баласы алгач өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү көргөн конкреттүү нерселерге ат берген. Себеби, ар бир адам үчүн алгач өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү заттар жана кубулуштар көбүрөөк мааниге ээ. Мунун дагы бир себеби, катары турмуш-тиричиликте эң жыш колдонулган түшүнүктөр атоону талап кылган. Мындай атоолордун жаралышы адам баласынын күнүмдүк турмушта бири-бири менен пикир алышуусун жеңилдеткен. Дал ушул себептен улам, сөз жасоо ыкмалары стихиялуу түрдө пайда болуп келген. Кийинчирээк, адам баласынын аң-сезими өнүгүп отуруп бүгүнкү күндөгү эбегейсиз зор илимдер жаралгандан кийин, бул сөз жасоо жолдору изилденип кийинки пайда болгон жаңы түшүнүктөргө ат берүү улуттун аң-сезиминде кылымдардан бери калыптанып калган системаларга таянуу менен жүзөгө ашырылат. Бардык түрк элдеринде мындай системалардын окшоштугу айырмачылыктарына караганда көбүрөөк. Мунун өзү кыргыз жана түрк элинин тектештигин дагы бир ирет тастыктайт.

Адамдардын өз ара байланышы, аң-сезим менен

көз карашы, коомдук экономикалык уклад, социалдык түзүлүштүн өсүү деңгээли материалдык жана маданий абалы менен шартталат. Ошондуктан адамдардын ар түрдүү формацияда жаратылышка, коомго жана бири-бирине болгон мамилеси, көз карашы, байланыштын маанилүү каражаты болгон тилде да көрүнбөй коюуга мүмкүн эмес. Мына ошондой көрүнүштөрдүн бири тилдеги табу болуп саналат [8, 5-б.].

Байыртадан бардык дене-мүчөлөрдүн аталыштары дайыма бирдей деңгээлде колдонулуп келген эмес. Айрым атоолор кыргыз жана түрк коомчулугунда айтууга тыюу салынган. Ал аталыштарды атоонун өзүнүн орду, убактысы жана ыңгайы болгон. Мындай сөздөрдүн орундуу же орунсуз колдонушу менен адамдын маданий деңгээли, аң-сезиминин потенциалы аныкталган. Керек болсо, ушул кырдаалга жараша адамдын аброюна баа берилген.

Ал эми ааламдашуунун жолунда коомдо тыюу салынган сөздөрдүн да эркинирээк колдонулуп башталганы байкалат. Бул коомдун көз карашынын өзгөрүшү же кылымдарды карыткан улуттук баалуулуктардан күн санап алыстап баратканыбызды айгинелейт. Мындай өзгөрүүлөрдүн бардыгы маданияттын күзгүсү. Адаттан тыш милдетти аткарган «дене-мүчөлөрү» үчүн атайы номинациялар ойлонуп табылган.

Кыргыз жана түрк элинин маданий жана лингвистикалык өнүгүүсүнүн ар кандай баскычтарында «дене-мүчө» аталыштарынын жардамы менен түзүлгөн жаңы түшүнүктөрдү атоо иш-чарасы байкалат.

Кыргыз жана түрк элинде адамдын денесин жансыз абалга алып келген «өлүм» түшүнүгү тууралуу паремиялардын тилде орун алганын байкайбыз. Бирок аталган түшүнүктү түздөн-түз атабоо салты улуттук аң-сезимде калыптанып калган. Мисалы, «өлдү» этишинин ордуна «дүйнөдөн кайтты», «көзү өттү», «дүйнө салды» ж.б. сөздөрдү колдонуу менен бул түшүнүк чагылдырылат. Себеби кыргыз жана түрк элинин улуттук аң-сезиминде терс коннотацияларды жараткан түшүнүктөрдүн атын атоо андан да чоң терс көрүнүштөрү жаратат деген пикир калыптанып калган. Мисалы: *конук айтып келбейт, өлүм сурап келбейт (konuk haber vererek gelmez, ölüm sorup gelmez); өлүм келсе бир жанга, баш оорусу шылтоо (ölüm gelmiş bir cana, baş ağrısı bahane) ж.б.* Мындай кырдаалдар табу сөздөрүнүн жаралышына себеп болгон.

"Дене-мүчө" түшүнүгүн атаган сөздөр дайыма изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө бурат. Кыргыз жана түрк тил тутумунун мазмунундагы «дене-мүчө» аталыштарынын туундуларын талдоо учурунда, айрым дене-мүчөлөрүн коомдо атоо тыюу салынганы байкалат. Бул табу сөздөр болуп коомдун аң-сезиминде

калыптанып калган.

Табунун жаралышына себепчи болгон дагы бир диний ишеним - анимизм. (Анимизм - адамдын денесинде кандайдыр бир материалдык эмес, духтун көрүнүшү – жан жашайт деген диний ишеним). Ар бир тарыхый доорго карата адамдын жашоо шарты өзгөрбөй койбойт, буга жараша адамдын аң-сезими да дайыма өзгөрүү үстүндө болот. Өнүгүүнүн мына ушул баскычында байыркы адамдар жалаң гана тышкы чөйрөнүн шарттарын эмес, өзүнүн денесинде болуп жаткан өзгөрүштөрдү билүүгө умтула баштайт. Алар: «Адам эмне үчүн ооруйт, ал кандайча болот?» - дегени суроолорго жооп таба алышкан эмес. Табигаттын кубулуштары, сырткы чөйрөнүн адамга көрсөткөн таасирлери өзгөчө бир кереметтүү күч аркылуу болот, аларда адам менен айбандын денесиндеги кыймылдаткыч «күч» бар деп түшүнө башташкан да, ал күчтөрдү «жан», «жин» деп аташкан. Кыргыздардагы «жин тийгенби», «жин уруптур» деген сөздөр мунун ачык далили боло алат. Ушундан улам оруунун аттарын айтууга тыюу салынып, тергегенге көнүшкөн [8, 97-б.]

Адамдын денесинин бөлүктөрүн белгилеген сөздөр менен кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин материалы боюнча азыркы тил илими ар кандай көз караштар, түшүнүктөр жана гипотезалар менен гана эмес, ошондой эле ички биримдиктин түрү менен айырмаланат. Өнүгүүнүн ушул этабында тил илими жалпы мүнөздөмөлөрдүн белгилүү бир тутумун кармануу менен мүнөздөлөт. Кыргыз жана түрк тилдериндеги соматизмдерге байланыштуу паремиялар, адамдын дене-мүчөлөрүнүн коомдук аңсезимдеги ордун баалоого мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз жана түрк паремияларында «ооз», «тил» соматизмдери терс коннотацияны жаратуучу өңүттө колдонулары байкалат. Мисалы: *Ооз айгак, тил тайгак (ağız jurnalcı, dil kaygan); Ооздон кан чыкса да душманга ырыңды ырдаба (ağzından kan çıksa da düşmanına şarkını söyleme); Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн; бассаң бутуңа этият бол, сүйлөсөң тилиңе сак бол (yürürsen ayağına dikkat et, konuşursan diline dikkat et)*. Бул мисалдарда көрүнүп тургандай, кыргыз жана түрк эли өзүнүн тарыхынан, жашоо тажрыйбасынан чыгарган натыйжалардан улам «ооз» жана «тил» соматизмдеринин терс көрүнүштөрү адам баласынын жашоосуна алып келүүчү, коркунуч жаратуучу түшүнүк катары кабыл алганы байкалат.

Улуттун мүчөлөрү түрдүү кырдаалга жараша өзүнүн мамилесин чагылдыруу үчүн алкыш жана каргыш сөздөрүн жаратып келишкен. Бул кыргыз жана

түрк тилинде өтө көп кездешкен тил каражаттары. Алкыш жана каргыш сөздөрүн жаратууда кыргыз эли да, түрк эли да алгач дене-мүчө аталыштарына кайрылышкан. Соматизмдердин жардамы менен себебине ылайык алкоолоп же каргап жаткан мамилесин туюнтушкан.

Кыргыз тилинде «дене-мүчөгө» байланышкан айрым тил каражаттары терс коннотацияны жаратат. Мисалы: *Ал оозуңдан айлансын!; Каргышың кара башың көрүнсүн!; Тилиң келгир!; Тили кесилген!; Тилиң тикен кирсин; Тишиңе таш тийгир!*; Ошол эле учурда, айрым кыргыз тилиндеги тил каражаттарынын оң коннотацияларды жаратканы байкалат. Мисалы: *Кудайдын кулагы сүйүнсүн!* [10]. Кыргыз жана түрк коомундагы бул тил каражаттарынын жаралышы коомдун социалдык жана идеологиялык баалуулуктарына байланыштуу.

Сөздүк курамда дене-мүчө аталыштарынын ээлеген орду өзгөчө. Себеби дене-мүчө аталыштарын туюндурган сөздөр тил жаралган алгачкы доорлорго барып такалат. Салыштырууга алынган кыргыз жана түрк тилиндеги дене-мүчө аталыштарын билдирген сөздөрдүн айрым фонетикалык өзгөрүүлөргө кириптер болгонуна карабастан, бул тилдердеги дене-мүчө аталыштарынын ортосундагы окшоштуктардын изилдениши тил илиминдеги тектеш тилдерге мүнөздүү болгон бир катар талаш маселелерди аныктоого негиз болмокчу. Албетте кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы айырмачылык бир гана фонетикалык өзгөрүүлөр менен чектелбейт. Мындагы семантикалык, синтаксистик жана морфологиялык айырмачылыктардын орун алышы – табигый көрүнүш. Андыктан мындай айырмачылыктардын себебин ачып көргөзүү үчүн эки тилдин ортосундагы дене-мүчө аталыштарына салыштырма планда иликтөө жүргүзүү маанилүү маселелердин бири.

Биз иликтөөгө алган түрк жана кыргыз тилдериндеги дене-мүчө аталыштарында жалпылыктардын орун алышынын негизги себептери табигый эле көрүнүш десек болот: биринчиден, салыштырылып жаткан тилдер түбү бир баба тилден тараган; экинчиден, дене-мүчө аталыштары, алардын жаны сөздөрдү жасоого негиз болуу өзгөчөлүктөрү бул тилдерде бирдей, анткени анын бир себеби эки тил тең мүчөлөмө (агглютинативдүү) түрк тилдери.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилдериндеги дене-мүчө аталыштарынын улуттук өзгөчөлүгү ар бир элдин өзүнө гана тиешелүү айырмачылыктарды көрсөтүп турат. Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да “тил”, “оозго” байланыштуу тил каражаттары оңго караганда, терс коннотацияларды көбүрөөк

жаратканы байкалды. Ал эми “кулак”, “бут” жана “кол” сымал соматизмдер көбүрөөк оң коннотацияны жаратары байкалган. Ошондой эле, кыргыз элинде да, түрк элинде да айрым соматизмдерди колдонуунун эрежелери коомдо калыптанып калгандыктан айрым соматизмдерди коомдо оозго алууга тыюу салынган.

Тектеш болгон кыргыз жана түрк элинин улуттук өзгөчөлүгүн толук чагылдырууга мүмкүнчүлүгү жеткен тил каражаттары катары дене-мүчө аталыштары эсептелет. Кылымдарды карыткан тарыхы бар боордош кыргыз жана түрк эли өз улутунун тигил же бул нерсеге оң же терс мамилесин билдирүү үчүн соматизмдердин жардамы менен уюшулган алкыш жана каргыш сөздөрүн жараткан. Бул эки эл үчүн универсалдуу өңүттү алып жүргөн соматизмдердин жардамы менен пайда болгон тил каражаттары.

Адабияттар:

1. Абдразакова Г.Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр [Текст] / Г.Ш. Абдразакова. - Бишкек, 2015. - 96 б.
2. Aksan D. Dil, Anlam, Sözcük. (Anlambilim ve Sözcükbilim Konuları) [Текст] / D.Aksan. - Eskişehir, 1991. – 150 s.
3. Wilson J. Dil ve Anlam. Çeviren :Recep Songün [Текст] / J.Wilson. - İzmir, 1988. - 168 s.
4. Duymaz E. Türkçede Anlam Bilgisi [Текст] / E.Duymaz, A.Turan.-İstanbul, 2006. - 191 s.
5. Кубрякова Е.С. - Язык и знание: На пути получения знаний о языке (2004) [Текст] / Е.С. Кубрякова. - М. - 560 с.
6. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери [Текст] / К.К. Сартбаев. - Фрунзе, 1987. 43 б.
7. Uulman S. Anlambilimi (Çeviren: Ahmet Kocaman) [Текст] / S.Uulman. - Ankara, 1978. – 250 s.
8. Усубалиев Б., Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Усубалиев. - Бишкек, 2007. – 152 б.
9. Чолпонкулова Г.Б. Кыргыз жана түрк тилдериндеги концептуалдык талдоонун негиздери (“Сөз” концептинин негизинде) [Текст] / Г.Б. Чолпонкулова. - Бишкек, 2015. - 35 б.
10. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. - Фрунзе, 1985. - 504 б.